

Kuzey Afrika Kelâmı Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kelâm Anlayışı

“Çelik, Ahmet. *Kuzey Afrika Kelâmı Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kelâm Anlayışı*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021, 214 s.”

Mustafa SÖNMEZ

Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzincan/Türkiye
Associate Professor, Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Theology, Erzincan/Türkiye
mustafasonmez25@hotmail.com | orcid.org/0000-0003-3651-6044 | ror.org/02h1e8605

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type

Kitap Kritiği Book Review

Geliş Tarihi Date Recieved

19 Ağustos 2023 19 August 2023

Kabul Tarihi Date Accepted

10 Ekim 2023 10 October 2023

Yayın Tarihi Date Published

31 Aralık 2023 31 December 2023

İntihal Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iThenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mustafa Sönmez).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mustafa Sönmez).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Öz

Kuzey Afrika Kelâmı Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kelâm Anlayışı adlı bu eserde Yazar, es-Senûsî'nin şahsında Kuzey Afrika'nın siyasi, sosyal, dinî, tarihî ve kültürel yapısına dikkat çekmiştir. Yazar, eserinde Eş'ârîliğin bu coğrafyaya girişi ve yerleşmesi serüvenini anlatmıştır. O, es-Senûsî'nin gerek yazdığı eserleriyle ve gerekse yetiştirdiği talebeleri aracılığıyla yaşadığı döneme damgasını vurduğunu ve bölgede Eş'ârîliğin yerleşmesinde ikinci derecede söz sahibi olduğunu ifade etmiştir. Kelâm ilminin konularını ulûhiyyet ve nübüvvet olarak ikiye irca eden es-Senûsî'nin, tasavvufî yönünün de olması nedeniyle, sistemini "akâidî kelâm" üzerine kurduğuna ve bu vesile ile halk üzerinde büyük etki sahibi olduğuna dikkat çeker. es-Senûsî'nin, Kelâm sisteminde akıl-nakil ilişkisinde akla büyük önem vermekle beraber, 'Kitap, Sünnet ve Selefın icmâ' diyerek nakli de esas aldığı görülür. Onun amacı, "doğru bir itikad yayarak halkı ıslah etmek ve onları taklitten kurtarmak" şeklinde özetlenebilir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kuzey Afrika, es-Senûsî, Eş'ârîlik, Mağrib, Ehl-i Sünnet.

Abstract

In the book, *Kuzey Afrika Kelâmı: Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kelâm Anlayışı* (North African Kalâm: Muhammad b. Yûsuf al-Sanûsî's Understanding of Kalâm), the author drew attention to the political, social, religious, historical, and cultural structure of North Africa through the works of al-Sanûsî. In the book, the author explains the emergence and development of Ash'arism in this region. He argues that al-Sanûsî left his mark on that period both with the works he wrote and the students he trained. Thus, according to the author, al-Sanûsî has a significant role in the settlement of Ash'arism in the region. He emphasizes that al-Sanûsî, who divides the subjects of Kalâm into two as divinity and prophecy, bases his system on "the creeds of kalâm" due to his mystical inclination and, therefore, greatly influences the people. Al-Sanûsî gives great importance to the intellect in the relationship between the intellect and transmission, which is one of the classical debates in Kalâm. At the same time, he stresses the importance of transmission as a source of knowledge in religion by repeating the phrase "the Book, the Sunnah and the consensus of the Salaf." His aim can be summarized as "to reform the people by spreading a true belief and to save them from imitation."

Keywords: Kalâm, North Africa, al-Sanûsî, Ash'arism, Maghrib, Ahl al-Sunnah.

Giriş

Ahmet Çelik tarafından kaleme alınan *Kuzey Afrika Kelâmı Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kelâm Anlayışı* adlı bu eser, Sonçağ Akademi tarafından 2021 yılında basılarak kitap haline getirilmiştir. Eser; bir giriş ve üç ana bölümden, sonuç ve geniş bir kaynakçadan oluşmaktadır.

Müellif, eserinin giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı ve kaynakları hakkında bilgi vermektedir. Yazar, araştırmanın konusu ve önemini hem kelâm tarihi hem de sistematik kelâm açısından değerli bulduğunu belirtmektedir. Ona göre bu çalışmanın kelâm tarihi açısından önemi, Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin (kısa adıyla bundan sonra "es-Senûsî" denilecek) (ö. 895/1490) yaşadığı Kuzey Afrika'yı (Mağrib'i) kapsamaktadır. Yazar, haklı olarak ülkemizde İslâm Dünyasının doğusunun (Meşrik) ele alındığını, bu bölgenin ise ihmal edildiğini dile getirmektedir. Müellif, es-Senûsî gibi bu bölgenin önemli bir şahsiyetinin kelâm görüşlerinin araştırılması vesilesi ile o coğrafyadaki inanç ve düşünce yapısının bir yansımasının ortaya konulacağını ifade etmektedir. Yazar, bu eserin sistematik kelâm açısından önemini ise şöyle anlatmaktadır: İslâm dünyasında en fazla müntesibi bulunan ve ülkemizde de müntesipleri olan

Eş'ârî mezhebinin Mağribteki önemli bir temsilcisinin kelâmî görüşlerinin ele alınmış olması ve ülkemiz insanına tanıtılmasıdır.¹

es-Senûsî, şerh ve haşiye dönemi Eş'ârî âlimlerindedir. Yazar, ilk dönem Eş'ârî âlimlerinin görüşleri hakkında çok sayıda araştırma yapıldığını, fakat Eş'ârîliğin görüşlerinin yerleştiği, şerh ve haşiye dönemi âlimlerinin fikirleri hakkında fazla bir çalışmanın olmadığını söyleyerek, es-Senûsî hakkında yaptığı bu çalışmanın önemine dikkat çekmektedir. Yine yazar, Türkiye'deki kelâm çalışmalarının genelde Mâtürîdî eksenli olduğunu söylemektedir. Bu nedenle, "Eş'ârîlikteki şerh ve haşiye döneminin kelâmî havasını yansıtmaması ve mantıksal kelâmın anlaşılması açısından es-Senûsî'nin görüşlerinin ortaya konulması" ifadesi ile bu çalışmayı orijinal kılan sebepler arasında saymaktadır (s. 9-10). Ayrıca Türkiye'de bir-iki ansiklopedi maddesi dışında es-Senûsî hakkında herhangi bir araştırmanın yapılmamış olması, bana göre de bu çalışmayı orijinal kılmaktadır.

Yazar; es-Senûsî'nin yaşadığı ortam, aile çevresi, aldığı eğitim, hocaları, öğrencileri, yararlandığı kaynaklar ve yazdığı eserlerden bahsederek hayatını ve ilmî kişiliğini ortaya koymaktadır. Yazarın burada anlattıklarından anlaşılacağına göre es-Senûsî'nin, kelâm ve akâid yönü ağır basmakla birlikte diğer ilimlere de vukufiyeti vardır. Yazdığı eserler arasında kelâm ve akâidin yanı sıra tasavvuf, duâ ve ezkâr, tefsir, hadis, matematik, siyer, tıp, tılsım ilmi, fıkıh, astronomi, kıraat, mantık, nahiv ve vaaz konularını işlediği de görülmektedir. Bu eserlerin sadece isimlerine baktığımızda bile bu durum, onun yaşadığı zaman ve coğrafyada çok yönlü ve etkili bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır. İncelediğimiz bu araştırmadan anlaşılacağına göre es-Senûsî'nin, gerek yazdığı eserleri ve gerekse yetiştirdiği öğrencileri vesilesi ile yaşadığı Mağrib coğrafyasında etkili olduğu gibi İslâm dünyasının başka muhitlerinde de etkili olduğu görülmektedir (s. 20-59).

1. İçerik Analizi

Yazar, "es-Senûsî'nin yaşadığı dönem ve kelâm geleneğindeki konumu" başlığıyla verdiği birinci bölümde, Kuzey Afrika'da es-Senûsî'nin yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve kültürel çevresinden bahsetmektedir (s. 63-76). Büyük insanların yetişmesinde yaşadığı ve eğitim gördüğü muhitin önemi inkâr edilemez. Bu bakımdan yazarın, es-Senûsî'nin yetiştiği ortamı görebilmemiz için böyle bir konuya değinmesi isabetli olmuştur. Ayrıca yazar, es-Senûsî'nin yaşadığı ve hayatı boyunca hemen hemen hiç ayrılmadığı Tilimsân şehrinin, başta İslâmî ilimler olmak üzere diğer ilim dallarındaki ve İslâm kültür ve medeniyetindeki yerine ve önemine de dikkat çekmektedir (s. 72). Yine göç yoluyla Endülüs'ten gelen ilim ve sanat erbabının da Tilimsân'ın ilim ve kültürel yapısına renk kattığı düşünülürse es-Senûsî'nin nasıl bir ortamda yetiştiği daha iyi anlaşılır.

Yazara göre es-Senûsî'nin bütün çabası, yaşadığı dönemde doğru inancı yerleştirmek ve bölge insanlarının taklidî imandan kurtulup tahkikî imana ulaşmalarını sağlamaktır (s. 85). Bu nedenle yazdığı akâid kitapları halk üzerinde çok etkili olmuştur. Özellikle *Akâidü's-Suğrâ'sı* bu eserler içerisinde en önemlisi olarak öne çıkmaktadır. es-Senûsî'nin bu durumundan dolayı bölge Eş'ârîliği içinde kendisine "*el-İmâm*" unvanı verilmiştir (s. 85). Yazar, es-Senûsî'nin etkisinin sadece Mağrib'de kalmadığını, eserlerine yapılan şerh ve haşiyeler yoluyla İslâm coğrafyasının

¹ Ahmet Çelik, *Kuzey Afrika Kelâmı Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kelâm Anlayışı* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 9.

muhtelif bölgelerinde ve Türkiye’de de etkili olduğunu söylemektedir. Özellikle eserleri içerisinde “*el-Akîdetü’s-Suğrâ*” ya büyük ilgi duyulmuş ve en çok şerh edilen eseri bu olmuştur (s. 85-86).

Yazar, “es-Senûsî’nin kelâm anlayışının metodolojik temelleri” başlığıyla verdiği ikinci bölümde, es-Senûsî’nin “kelâm ilmine bakışı” başlığı altında onun, kelâm ilmi ile ilgili yaptığı tanımlara yer vermektedir. Onun, kelâm ilmini genel teamülde olduğu gibi konusuna ve gayesine göre tanımladığı görülmektedir. Konusuna göre yaptığı tanımlarda ulûhiyet ve nübüvvet ön plana çıkmakta, inanılması gereken diğer konuları (kitaplar, melekler, ahiret halleri vb.) ise peygamberlerin verdikleri doğru haberleri ve buna bağlı hususları bilmeye bağlamaktadır.² Gayesine göre yaptığı tanımda ise “kat’î delilleriyle dini inançları bilmek” şeklinde bir tanım yapmaktadır. Yazar, es-Senûsî’nin yaptığı bu tanımı, Meşriktaki kelâmcılardan Adudüddin el-Îcî (ö. 755/1353) ve et-Teftâzânî’nin (ö. 793/1390) yaptıkları tanımlarla karşılaştırmakta ve bunların birbirleriyle örtüşüğünü söylemektedir (s. 94-95). Yazara göre es-Senûsî’nin kelâm ilminin konusuna ve gayesine göre yaptığı tanımlarındaki hususiyetler, kelâma verdiği misyonu göstermektedir. es-Senûsî, kelâmı, ilahî ve nebevî olarak vacip, caiz ve müstahil kavramlarıyla açıklamaya çalışmaktadır. Yazara göre es-Senûsî’nin “kesin delil” vurgusu yapması, onun kelâmı “dışa karşı bir savunmayı değil, içe karşı bir ıslah hareketini hedeflediğini” göstermektedir (s. 95). Yazarın, burada kesin deliller ile es-Senûsî’nin “içe karşı bir ıslah hareketini hedeflediğini” söylemesi anlaşılmaktadır. Ancak aynı kesin deliller ile neden “dışa karşı bir savunmayı hedeflemediği” izaha muhtaçtır.

Yazar, es-Senûsî’nin, Eş’ârîliğin Kuzey Afrika’da yayılmasında, Muvahhidler devletinin kurucusu, dinî ve siyasî lider olan İbn Tûmert’ten (ö. 524/1130) sonra ikinci paya sahip olduğunu söylemektedir. Ona göre es-Senûsî’nin verdiği eğitim, bölge halkının akâid konusunda yerel kaynağı olmuştur. Ayrıca sûfî karaktere bürünmüş kişiliği ve eserleri, bölge halkınca büyük bir kabulle karşılanmıştır. Öğrencileri, eserlerine şerh ve haşiye yazanlar, onun etkisinde kalarak kelâm ilmine yönelmişlerdir. Yazara göre es-Senûsî’nin etkisi zamanla bölgede o kadar çok yükselmiştir ki, onun kelâm anlayışına karşı çıkanlar bid’atçı ve sapık mezheplerden sayılarak tekfir edilir hale gelmiş ve onun kitaplarından başka kitaplar okutulmamıştır (s. 96). Yazar, Osmanlı Devleti’nin bölgeye hâkim olmasından sonra da Osmanlıların es-Senûsî’nin eserlerini teşvik ettiğini söylemektedir. Bunda tasavvufun yanlış mecralara kaymasının siyaseten tehlikeler doğuracağı ihtimalinin de büyük payı olduğunu düşünmektedir. Ona göre, ayrıca Osmanlı Devleti yöneticilerinin hilafet sahibi olarak daha geniş kitlelere hitap edebilmeleri için felsefî kelâmı değil, akâidî kelâmı tercih etmeleri, es-Senûsî’nin görüşlerinin Osmanlılarca desteklenmesinde büyük pay sahibi olduğunu düşündürmektedir (s. 96-97). Yazarın bu ifadelerinden es-Senûsî’nin kelâm sisteminin felsefî kelâm değil, akâidî kelâm olduğu anlaşılmaktadır.

es-Senûsî, diğer kelâm âlimleri gibi aklı bilgi kaynağı olarak kabul etmektedir. Ancak onun üzerinde durduğu akıl, “nazar-ı aklî”dir. Nazar, düşünme anlamına geldiğine göre burada onun

² Kelâm tarihinde kelâm ilminin konuları olan altı iman esasını önce “ulûhiyyet, nübüvvet ve meâd” şeklinde usûl-ü selâse olarak üçe irca edilir, bu üç asıl da daha sonra “ulûhiyyet” şeklinde aslu’l-usûle (bire) irca edilmektedir. Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 6. baskı, 2010), 4. es-Senûsî ise söz konusu altı iman esasını geleneksel tasniften farklı olarak “ulûhiyyet ve nübüvvet” şeklinde ikiye irca etmektedir. Çelik, *Kuzey Afrika Kelâmı*, 91-92.

kastettiği akıl, düşünen/faâl akıl olmalıdır ki, es-Senûsî de bunu kelâm anlayışının merkezine almıştır (s. 108-113).

Yazar, es-Senûsî'ye göre bilgi kaynaklarından birisinin de duyular olduğunu söyler. Ancak es-Senûsî, duyulardan başka bilgi kaynağını kabul etmeyen “hissiyyûn” grubunu eleştirir. Ona göre es-Senûsî de diğer kelâmcılar gibi beş duyuyu bilgi kaynağı olarak kabul etmektedir. Ancak onun bu konuda parçacı yaklaşım sergilediğini de söylemektedir. Yazara göre es-Senûsî; görme, işitme, koklama, dokunma, tatma gibi beş duyuya ilaveten bir de insanın “konuşma” vasfını bilgi kaynağı olarak sunmaktadır. Bununla birlikte yazar, es-Senûsî'nin insan için kullanılan bu duyulardan “işime, görme ve konuşma” duyularının Allah için de kullanılmasında bir sakınca görmezken, “koklama, tatma ve dokunma” duyularının Allah için kullanılmasını uygun bulmadığını belirtir. Ayrıca lezzet ve elemın insanlar için kemal bir noktayı ifade ederken Allah için noksanlık ifade edeceğini söylemektedir (s. 113-114).

Yazar, es-Senûsî'ye göre bilgi kaynaklarından birinin de haber olduğunu söylemektedir. Ona göre haber, doğruya ya da yalana ihtimali olan kelâmdır. es-Senûsî, haberi aklen değerlendirmekte ve vakıya mutabık olan haberi doğru kabul etmektedir. Vakıya uygun olmayan haberi de yalan kabul etmektedir. Bunu yaparken muhbirin/haber veren kişinin itikadını da göz ardı etmediği anlaşılmaktadır (s. 115-119).

Kelâmcılar, objektif bilgi elde etme yollarını akıl, sağlam beş duyu ve doğru haber³ olarak üç kısımda ele almaktadırlar. Yazar, es-Senûsî'nin de diğer kelâmcılar gibi objektif bilgi elde etme yollarını kabul etmekle birlikte, ilham ve keşfle elde edilen bilgiyi de (ilm-i ledün), vahiyle elde edilen bilgiden sonra ikinci derecede üst bilgi olarak değerlendirdiğini söylemektedir. Bu durumda es-Senûsî'nin ilham yoluyla elde edilen ledünnî bilgiyi, diğer kesbi bilgiden daha üstün kabul ettiği görülmektedir (s. 119-122).

Yazar, es-Senûsî'nin kelâm sistemini anlatırken istidlâl ve türleri konusuna da değinmektedir. Ona göre es-Senûsî, öncelikle delil kavramı üzerinde durmakta, delilin tam olarak anlamının onun netice ile arasındaki bağda ortaya çıktığını söylemektedir. Bu konuda dört farklı yaklaşımın olduğunu söyleyen es-Senûsî, kendisi delil ile netice arasındaki bağın aklî olduğu görüşünü tercih etmektedir (s. 125-126). Yazar, es-Senûsî'nin kitaplarında kelâmî konuları işlerken istidlâl çeşitlerinden de bahsettiğini, bu hususta Kur'ân'la, hadislerle, sahabe kavli ve fiilleriyle, icmâ ile ve aklî istidlâller ile istidlâlde bulunduğunu anlatmaktadır (s. 126-134). Yazar, es-Senûsî'nin Eş'ârîlik ekseninde kalarak aynı zamanda da kendine has üslup ile aklî istidlâl çeşitlerini kullandığını ifade etmektedir. Bunlar; şahidden gâibe istidlâl ya da kıyas, mukaddimelerden sonuçlara varmak, sebr ve taksim, mucize ile istidlâl vb. gibileridir (s. 134-139). Ona göre bunlar, es-Senûsî'nin kelâmdaki anlayışını ortaya koyan önemli hususlardır.

Yazar, üçüncü bölümde “es-Senûsî'nin kelâm anlayışında aklın ve naklin yerini” işlemektedir. Başta kelâm ilmi olmak üzere bütün İslâmî ilimlerde akıl ve nakil, iki temel esası oluşturmaktadır. es-Senûsî'nin kelâm sistemi de bundan ayrı düşünülmemelidir. Yazara göre es-Senûsî'nin akıl

³ Sa'düddîn Mes'ud b. Ömer et-Teftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi-(Şerhu'l-Akâid)*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 105-121; Ulvi Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâma Giriş* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 101-112.

anlayışında mantıksal akıl ön plana çıkmaktadır. Mantığın kelâm ilmindeki yerine ve önemine değinen yazar, kelâm tarihinde çok sayıda kelâm uleması tarafından yazılmış mantık eserlerinin bir listesini sunmakta (s. 143-146) ve es-Senûsî'nin de bu geleneğe uyararak mantık alanında eserler verdiğini belirtmektedir. Yazara göre, varlık hakkında aklın vereceği hükümleri vacip, caiz/mümkün ve müstahil olarak üçe ayıran es-Senûsî'nin, bu konuda Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Râzî (ö. 606/1210) çizgisindeki Eş'ârî geleneğe uyduğunu göstermektedir (s. 144-151).

Yazar, es-Senûsî'nin “akıl alan açısından kalbe doğru giden bir yönü bulunduğunu”, bu nedenle kalbin akıl manasında kullanıldığını söylemektedir. es-Senûsî'ye göre kalbin en önemli alanını bilgi ve ilim oluşturmaktır; çünkü bilginin yeri kalptir. Yine ona göre kalp aynı zamanda imanın da mahallidir; çünkü iman kalpte gerçekleşmektedir. Yine kalp sekinetin ve itminanın da mahallidir; insan bununla vesveselerden ve şüphelerden kendisini korur. Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki es-Senûsî, kalbi; bilgi, iman ve maneviyatın birlikte yaşandığı bir “kompleks” olarak görmektedir. Ona göre kalp, akıl manasında kullanılmakla birlikte ondan daha geniş bir manaya sahiptir (s. 168-171).

Yazar, es-Senûsî'nin naklî delillerden bahsederken “sem'î delil” tabirini kullandığını ve birinci sırada kitap olarak Kur'ân'ı zikrettiğini söyler. Bununla birlikte özellikle Peygamberimizin nübüvvetinden bahsettiği yerlerde diğer semavî kitaplardan da nakillerde bulunur (s. 171-175). İkinci sem'î delil olarak sünneti kabul ettiğini anlatır. Yazar, es-Senûsî'nin sünnete bakış açısını ortaya koyarken, onun bir kelâmcı olduğunun hadislerle yaptığı açıklamalardan anlaşıldığını söylemektedir. Ona göre es-Senûsî, sünneti bir yaşam tarzı olarak düşünmüş, bu yüzden de hadis ilmine büyük önem vermiştir. Hadisleri şerh ederken kelâmî anlayışını buralarda birebir yansıttığı görülmektedir (s. 175-178).

Yazar, es-Senûsî'nin te'vil anlayışında da akla büyük önem verdiği tespitini yapmaktadır. es-Senûsî'ye göre te'vil, herkesin işi olmayıp ilimde derinleşmiş kimselerin yapması gereken önemli bir görevdir. Te'vil, “müteşabih” nasslarda olur, ancak yazara göre es-Senûsî, müteşabih kavramı yerine “müşkîl” lafzını kullanır. Ona göre te'vili de küfrü gerektiren te'vil ve bid'atı gerektiren te'vil olmak üzere ikiye ayıran es-Senûsî, bunları ayetlerden örnekler vererek açıklar. Te'vilde akıl, mantık ve dil kaidelerinin bilinmesine büyük önem veren es-Senûsî, doğru bir te'vilin ancak bunların bilinmesi ve sözün bağlamında değerlendirilmesiyle mümkün olacağını ifade eder (s. 184-191).

Sonuç

Kuzey Afrika, ülkemizde kelâm ilmi araştırmaları için bakir bir alandır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu çalışma, kelâm ilmi alanında ülkemizde Kuzey Afrika üzerine yazılmış ilk eser olma özelliği ile oldukça orijinaldir. es-Senûsî'nin görüşlerini derli toplu ortaya koyması, konuyla ilgili birinci derecedeki kaynaklara ulaşılarak akademik bir üslupla yazılmış olması eseri oldukça değerli kılmaktadır. Bu nedenle eseri başta tüm akademik camiaya, özellikle de Kuzey Afrika üzerine çalışmak isteyen yeni araştırmacılara tavsiye ediyor, onlara bu alanda ışık tutacağını ve yol göstereceğini ümit ediyorum.

Her eserde olabileceği gibi, bu eserde de sehven yazım hataları ve eksik yazılan kelimeler bulunmaktadır (s. 100, 115, 150, 185). Mesela (s. 84'te) dördüncü paragrafın ikinci satırında geçen "Murabıtlar" kelimesi yerine "Muvahhidler" kelimesinin olması gerekirdi. Ayrıca "vacip, caiz/mümkün ve müstahil" kelimeleri çok tekrar edilmiş (s. 93, 147, 148, 156, 157, 158, 159, 160, 180). Bunların yeniden kontrol edilmesi ve varsa fazlalıkların bir sonraki baskıda giderilmesi uygun olur.

Eserde, Kuzey Afrika'da Eş'ârilikten önce Ehl-i Sünnet olarak bazı Ehl-i hadis temsilcilerinin bulunduğu söylenmektedir. Bunlardan başka bu bölgede Harici, Mürcie, Mutezile ve Şiâ gibi farklı mezheplerin de yer aldığı görülmektedir. Özellikle İdrisî devleti ve Fatımîlerin çabaları sayesinde Şiiğin de bu bölgede etkin hâle geldiği müşahede edilmektedir (s. 76-78). Fıkıh mezhepleri olarak da Evzâî fıkıhı, Malikî fıkıhı, Zahirî fıkıhı ve Haricî fıkıhı gibi birçok fıkıh mezhebinin bulunduğu belirtilmektedir. Ancak bunlar arasında daha sonraları Malikiliğin öne çıktığı ve baskın hale geldiği görülmektedir (s. 79). Ayrıca bu bölgede Selefî eğilime yakın duran "Ehlü't-Teslîm ve't-Tefvîz" inancına mensup Murabıtlar devletinin varlığı da bilinmektedir. Böyle bir ortamda Eş'âriğin Mağribe girmesi kolay olmamış ve çok şiddetli mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadeleler esnasında Murabıtlar devleti tarafından Eş'ârilik tekfir edilerek yasaklanmış ve hatta Gazzâlî gibi Eş'ârî bir âlimin kitaplarının yakılması dahi emredilmiştir (s. 82). Daha sonra uzun mücadeleler sonunda bu bölgede Muvahhidler devleti kurulmuş ve bu devletin kurucusu, dinî ve siyasî lideri olan İbn Tûmert'in (ö. 524/1130) çalışmaları ile Eş'ârilik bölgede hâkim mezhep haline gelmiştir. İbn Tûmert'ten sonra bu bölgede Eş'âriğin yayılmasında es-Senûsî'nin ikinci derecede paya sahip olduğu ifade edilmektedir (s. 96).

Eserden anladığımızı göre es-Senûsî, kelâm ilmini savunmak için onun, Kur'ân ve Sünnet'e olan yakınlığını dile getirmektedir. O, kelâm ilminin "Kitap ve Sünnet'teki delillerin şerhinden başka bir şey olmadığını" söylemektedir. Eserde, aynı zamanda mütekellimlerin, kelâmın konularını anlatırlarken getirdikleri deliller noktasında Kur'ân'ın metodunu kullandıkları ifade edilmektedir (s. 97-98). Bu metot, önce kâfirlerin şüphelerini ve sözlerini zikredip, ardından peygamberlerin onlarla olan münazara ve mücadelelerini, onlara karşı hüccetler ve burhanlarla verdikleri cevapları anlatmaktır. es-Senûsî'ye göre kelâmcılar da aynı yöntemi kullanarak, fasit görüşleri ve şüpheleri zikrederek, ardından onları iptal için kat'î deliller ortaya koymuşlardır (s. 97-98, 171-175). Hâlbuki es-Senûsî'nin Kur'ân yöntemi olarak gördüğü bu metot, Selef uleması tarafından eleştirilmekte ve kabul görmemektedir. Bununla birlikte es-Senûsî de Gazzâlî gibi, kelâm ilminin ince meseleleriyle uğraşmanın ancak bu ilimde ihtisas sahibi olan âlimlere has olduğu, avam halkın bu işlerle uğraşmasının doğru olmadığı görüşünü dile getirmektedir (s. 98).

Dikkatimizi çeken bir diğer husus da es-Senûsî'nin, altı iman esasını ikiye irca etmiş olmasıdır (s. 94-95). Bilindiği üzere kelâm tarihinde altı iman esasını önce "uluhiyyet, nübüvvet ve meâd" olmak üzere üçe (usul-ü selase) irca edilir. Daha sonra ikinci bir irca ile bu üç asıl da bire (aslü'l-usûl) irca edilmektedir. es-Senûsî ise diğer kelâmcıların yaptığı geleneksel tasniften farklı olarak altı iman esasını, "uluhiyyet ve nübüvvet" olarak ikiye irca etmektedir. Onun bu ikili irca ameliyesinde kelime-i tevhidi ölçü aldığı anlaşılmaktadır.

es-Senûsî, bilgiye önem vererek taklide karşı çıkmaktadır. Onun "mukallid, başkasının sözünü 'delilsiz' olarak alan kimsedir" (s. 100) sözü, oldukça dikkat çekicidir. Hatta akıl-nakil ilişkisinde

aklı ön plana çıkarmasındaki asıl vurgulamak istediği şey, insanın taklitten kurtulmasıdır (s. 179-184). Buradan hareketle es-Senûsî'nin, akaide dair yazdığı eserlerle halkın imanını taklitten tahkike çıkarmayı amaçladığı anlaşılmaktadır diyebiliriz. Bu noktada onun büyük çaba harcadığı ve mücadele verdiği görülmektedir.

Yazarın aktardıklarından anladığımız kadarıyla es-Senûsî, akla büyük önem veren ve nakli de esas alan bir kalamcı kimliğinin yanında sûfî karaktere bürünmüş (s. 96) bir kişiliğe de sahiptir. Bu noktada “felsefî kelâmı” değil “akâidî kelâmı” benimsemiş olması (s. 96-97), onun sûfî karakterinden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca mantık kitabı yazacak düzeyde bu ilme de vukufiyeti vardır (s. 144-151). Diğer İslamî ilimlere de vukufiyeti olan es-Senûsî'nin, çok yönlü özelliklere sahip bir âlim olduğu görülmektedir. Yine bu özelliklerinin yanında ıslahatçı yönüyle de öne çıkmaktadır (s. 12-13). Gerek yaşadığı dönemde bulunduğu bölgede gerekse vefatından sonra geniş çevrelerde etkili olmasının nedeni söz konusu bu çok yönlü özelliklerine bağlanabilir. es-Senûsî, bu özellikleriyle Eş'ariliğin Kuzey Afrika'da yayılmasında çok büyük bir rol oynamıştır. es-Senûsî'nin, çok sayıda eserleriyle ve yetiştirdiği talebeleriyle hem Kuzey Afrika'da hem de İslam dünyasında oldukça etkili olduğu görülmektedir.

es-Senûsî'nin, şerh ve haşiye dönemi âlimlerinden olması nedeniyle eserlerine hem kendisinin hem de başka müelliflerin çok sayıda şerh ve haşiye yazdıklarını görmekteyiz. Ancak onun eserlerine şerh ve haşiye yazarların onu aşamaması, ilimde bir duraklamaya ve donukluğa sebep olmuştur (s. 87). Bu olumsuz hâl (sonradan gelenlerin önden gidenleri aşamaması hâli), sadece Kuzey Afrika kelamının değil, İslam dünyasındaki bütün ilmî gelişmelerdeki duraklama ve donukluğun, hatta gerilemenin de genel durumunu yansıtmaya açısından oldukça önemlidir.

es-Senûsî'nin sûfî kişiliğinin yanında felsefî kelâmı değil, akaidi kelâmı tercih etmesi nedeniyle onun etkisi zamanla bölgede o kadar çok yükselmiştir ki, onun kelâm anlayışına karşı çıkanlar bid'atçı ve sapık mezheplerden sayılarak tekfir edilir hale gelmiş ve onun kitaplarından başka kitaplar okutulmamıştır (s. 96). Ayrıca Osmanlı Devleti yöneticilerinin siyasi saiklerle hilafet sahibi olarak daha geniş kitlelere hitap edebilmeleri için felsefî kelâmı değil, akâidî kelâmı tercih etmeleri de (s. 96-97) duraklama ve gerilemenin nedenleri arasında sayılabilir.

Burada dikkatimizi çeken durum, düşüncede görülen duraklama ve gerilemenin temel sebeplerinden birinin de hem Kuzey Afrika'da hem de İslam Dünyası'nın genelinde fikir hürriyetine yeteri kadar saygı duyulmaması, hâkimiyeti ele geçiren zümrelerin karşı tarafı ötekileştirerek “sapık, bid'atçı vb.” şeylerle suçlamaları, hatta “tekfir” ederek kitaplarını yakmaya kadar vardırımlarıdır. Akla önem verilen ve farklı düşüncelere toleranslı yaklaşılmalı muhitlerde fikirlerin gelişebileceğinin ve ilerlemenin ancak böyle ortamlarda mümkün olacağı unutulmaması gerekir.

Kaynakça

Çelik, Ahmet. *Kuzey Afrika Kelâmı Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kelâm Anlayışı*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.

Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 6. baskı, 2010.

Kılavuz, Ulvi Murat - Kılavuz, Ahmet Saim. *Kelâma Giriş*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.

Teftazânî, Sa'düddîn Mes'ud b. Ömer. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi-(Şerhu'l-Akâid)*, haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.